
Ариадна Воронова
(Православни Свето-Тихоновски универзитет, Москва)

ЕВОЛУЦИЈА ОБЛИКА ШАТОРА У РУСКОЈ АРХИТЕКТУРИ XVII ВЕКА И ИДЕЈЕ НЕБЕСКОГ ЈЕРУСАЛИМА У РУСКОЈ И СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ

Анстракт: Након тешког периода Времена невоље у Русији, у XVII веку почиње полако да оживљава прекинута градња, настављајући развој цркава са шаторским завршеткама. Неки од њих су настојали да прате архитектонску композицију изузетних московских узора: Покровска катедрала на Рову и црква Вазнесења у селу Коломенском. Такве цркве (градске катедрале и манастирски католикон) настале су како у Москви и околини, тако и далеко од престонице: на Волги, на Руском Северу и широм целе Русије. По правилу, оснивачи оваквих цркава били су чланови царске династије и великодостојници, племенити бојари и игумани манастира. Типологија шаторских цркава је разнолика: цркве са једним шатором, шаторске капеле у склопу католикона, болничке манастирске цркве, цркве испод звоника, цркве изнад манастирских порта, цркве са два и три шатора. Постојала је све већа тенденција да се декоративност оваквих храмова појачава разним средствима. Изузетан феномен била је изградња патријарха Никона реплике Храма Гроба Господњег у Јерусалиму – величанственог комплекса Ново-Јерусалимског манастира близу Москве, са великим шатором изнад католикона. У црквеној архитектури Русије и Србије осећа се слично схватање сакралног узора, ктиторска изградња царских и патријаршијских задужбина, приступ декоративном украшавању зидова фигурираним циглама и глачаном полихромном керамиком.

Кључне речи: руска шаторска архитектура XVII века, типологија шаторских цркава, изградња патријарха Никона, Ново-Јерусалимски манастир.

Прекинута Временом невоље изградња цркве у Русији је полако оживљавала, активни радови су почели тек око 1620. године. Руска шаторска архитектура, настала у XVI и XVII веку је добила нови развој. Углавном су такве цркве настале у околини Москве. Кнез Дмитриј Пожарски је 1640. године подигао цркву Покрова Богородице у Медведкову (*сл. 1*), која следи традицију из претходног века, али на оригиналан начин имитира

Сл. 1 Црква Покрова Богородице у Медведкову, Москва (1640.). *Фото аутора.*

Сл. 1 Церковь Покрова Богородицы в Медведкове, Москва (1640). *Фото автора.*

Покровску катедралу на Рову у Москви. Архитекта је смањио ширину осмоугаоника, пазећи да се његови зидови не наслањају директно на зидове четвороугаоника. Стварање живописне силуете олакшано је додатним куполама на угловима октогона, дајући малом храму карактер вишекуполног, а заједно са централним поглављем испуњавало захтев традиционалне петокуполне структуре. Да би се то урадило, прибегли су сложенom дизајну од два реда степенастих лукова који подржавају осмоугаоник. Поред тога, храм има две мале симетричне капеле. Са нешто здепастим пропорцијама четвороугаоника и осмоугаоника, шатор је добио посебну хармонију, наглашавајући успон грађевине. Висина шатора једнака је висини доњег дела грађевине, а такође је двоструко већа од основе шатора, док су камени шатори

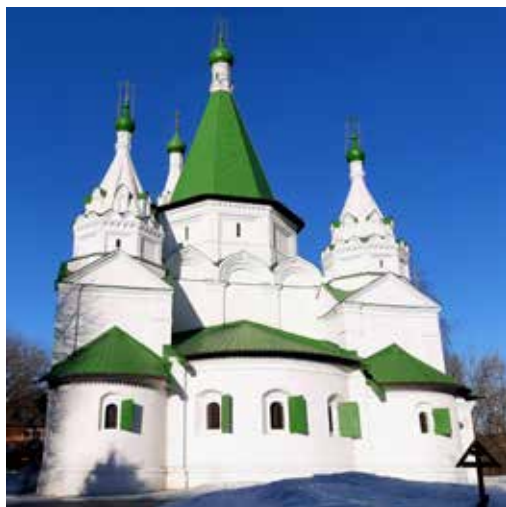
XVI века имали висину мању од два пречника основе. Декор шатора допуњавају сликовито разбацане плочице¹.

Црква Свете Тројице у Голенишчеву (1644-1645.) (сл. 2) подигнута у летњој резиденцији московских патријараха, по плану је слична цркви у Медведкову. Уз њен средишњи волумен налазе се две симетричне бочне капеле, употпуњене мањим шаторима украшенима низовима лажних слушних отвора. Четвороугаоник главног волумена завршава се кобиличастим закомарима, са запада и југа је окружен галеријом. Куполе малих капела, које завршава шаторе, постављене су на уске осмоугаонике, украшене једва приметним ажурним низом кокошника².

Успенска црква у Вешњакама (сл. 3) саграђена је 1644-1646. године на високом подруму, са три стране окружена галеријом, првобитно отвореном. Зграда храма завршавала се шатором, као и симетрични капеле, такође овењчани шаторима. Међутим, када је 1655. године од патријарха Никона тражена дозвола за градњу, он је наложио да се „праве округла

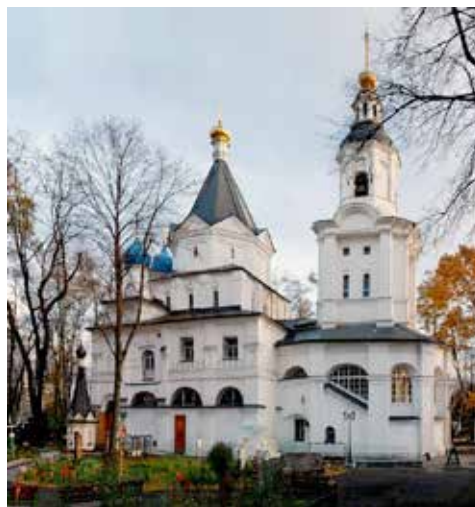
¹ Н.Ф. Гуляницкий, *Храм Покрова в Медведкове и русское зодчество XV-XVII вв.*, Архитектурное наследство 28, Москва 1980, 54.

² Сајт храма Свете Тројице у Голенишчеву: <https://kadilo.info/about/template-history/osnovaniye>

Сл. 2 Црква Свете Тројице у Голенишчеву, Москва (1644-1645.). *Фото аутора.*

Сл. 2 Церковь Святой Троицы в Голенищеве, Москва (1644-1645). *Фото автора.*

Сл. 3 Црква Успенија Богородице у Вешњакама, Москва (1644-1646.). *Фото аутора.*

Сл. 3 Церковь Успения Богородицы в Вешняках, Москва (1644-1646). *Фото автора.*

поглавља капела, а не шиљаста“. Његове уредбе о подизању нових цркава „о једном, три, пет глава, а о забрани шаторских цркава“ датирају управо из средине XVII века³.

Упркос томе, шаторске цркве су наставиле да се граде све до краја XVII века: 1681-1690. године у селу Литкарину код Москве подигнута је шаторска црква Светог Николе. Зидани објект је двоспратни четвороугаоник, покривен сводом, са апсидом и малом трпезаријом. Храм је употпуњен шатором на ниском осмоугаоном тамбуру, а основа шатора је украшена троугластим кокошницима. Близу Москве пре 1690. године изграђена је и Знаменска црква у Анину са шаторским крововима, што је за то време било прилично архаично и ретко за Московско предграђе, било актуелно најмање 150 година раније. Вреди се сетити прелепе шаторске цркве Вазнесења у Коломенском из 1532. године и Рођења Христовог у селу Беседи из краја XVI века. За разлику од тих елегантних цркава од белог камена, архитектура Знаменске цркве је изузетно строга и уздржана. Четвороугаоник главног волумена цркве прекривен је уским осмоугаоником, који представља основу за витки шатор са минијатурном куполом на тамбуру од опеке. Зидови храма су лаконски украшени вијенцима са низовима ивичњака и оквирних платна⁴.

³ Благотворительный Фонд ПравЖизнь: <https://pravzhizn.com/hramy/temple/czerkov-uspeniya-presvyatoj-bogorodicy-v-veshnyakah>

⁴ П.Н. Максимов, О.И. Брайцева, *Архитектура второй четверти – конца XVII в., Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV – первая половина XIX вв.* Всеоб-

Сл. 4 Катедрала Архангела Михаила, Нижњи Новгород (1628-1631). *Фото аутора.*

Сл. 4 Собор Архангела Михаила, Нижний Новгород (1628-1631). *Фото автора.*

Сл. 5 Црква светог Мартинијана Белозерског у Ферапонтовом манастиру (1640-1641.). *Фото аутора.*

Сл. 5 Церковь св. Мартиниана Белозерского в Ферапонтовом монастыре (1640-1641). *Фото автора.*

Међутим, шаторске цркве су грађене и далеко од Москве, на пример, на реци Волги, у Нижњем Новгороде. Указом патријарха Филарета су дошли из Москве мајстори Лаврентије Константинов и његов посинак Антипа, који су обновили Архангелску катедралу у знак сећања на ослободилачки устанак против пољских интервенциониста (сл. 4). Пре тога била је крстокуполна, али је 1628-1631. године подигнута црква са шаторским кровом као осмоугаоник на четвороугаонике, са три апсиде и са кокошницима, понављајући закомаре крстокуполне цркве. Уз бочну страну храма налази се звоник откуд се кроз посебан прозор виде се служба у храму⁵. Слично, у многим српским црквама над нартексом се налазила катихумена, а у романским црквама је вестверк, где је епископ или ктитор могао да посматра службу са прозора на спрату.

Ускоро исто у Нижњем Новгороде, у Печерском манастиру 1648. године се појавила шаторска Успенска црква и надвратна шаторска цркве Св. Јевтимија Суздаљског (1645.) на манастирској капији.⁶ Печерски манастир је основан између 1328. и 1330. године близу Нижњег Новгорода на обали Волге. После клизишта и разарања манастира крајем XVI века, померен је узводно. Године 1630-1640. поменути архитекта Антипа Константинов подигао је постојећи манастирски комплекс, који обухвата петокуполни Вазнесенски католикон са галеријом (1632.), шаторски звоник, шаторску Успенску цркву (1648.) са пространом трпезаријом прекривеном крестастим сводовима, игумански конак и келијске зграде са црквом св. Макарија. По узору на горе описану катедралу Михаила Архангела у Нижегородском Кремљу, исти ар-

щая история архитектуры в 12 томах. Под ред. Н.Я. Колли. Москва 1968, 133.

⁵ А. Мельников, *Нижегородская старина*, Нижний Новгород 1992, 6-7.

⁶ Архимандрит Тихон (Затёкин), *Вознесенский Печерский мужской монастырь. История и современность*. Нижний Новгород 2023, 52-57.

хитекта Антипа Константинов је подигао манастирску капију са црквом св. Јевтимија Суздаљског (1645.) са шаторским кровом. Она представља једну од доминантних карактеристика манастирског комплекса захваљујући експресивној пирамидалној силуети са правоугаоним олтарским делом.

Још даље од престонице, на Руском Северу, исто су градило шаторских цркава: црква светог Мартинијана Белозерског у Ферапонтовом манастиру (1640-1641.) изнад гроба свог оснивача (сл. 5) је једноставни куб са осмоугаоним шатором и танким тамбуром, међутим, начин осветљења унутрашњости цркве је јединствен – прозори се налазе само у горњем делу шатора да би усмере токови сунчеве светлости до Мартинијановог гроба, стварајући ефекат његова сјаја. Неосветљени простор шатора, који се завршава светлосним тамбуром, повезује се са тунелом који води у Небеско Царство⁷.

Антоније-Сијски манастир Свете Тројице на полуострву у језеру близу Архангелска основао је 1520. године свети Антоније Сијски. Манастир одиграо је значајну улогу у руској историји и култури у XVI-XVII векама. Године 1587. започета је изградња каменог католикона, али због удаљености манастира и смутног времена, радови су трајали 20 година. У то време (од 1601. до 1605. године) овде је по наређењу цара Бориса Годунова прогнан и пострижен под именом Филарет бојарин Фјодор Никитич Романов, будући патријарх и отац будућег цара. Шаторска Благовештенска црква основана је 1638. године на месту некадашње цркве брвнаре и понавља њен архитектонски пројекат. О томе сведоче атрибути дрвене црквене архитектуре: дводелни олтар, две минијатурне куполе изнад два олтара (изгубљено), високи шатор на малом осмоугаонике⁸.

Постепено су се појавили нови типови у шаторској архитектури XVII века, на пример болничке шаторске цркве. У Тројице-Сергијевој лав-

Сл. 6 Болничка црква св. Зосима и Савватија Соловетски у Тројице-Сергијевој лаври (1635-1638.). Фото аутора.

Сл. 6 Больничная церковь свв. Зосима и Савватия Соловецких в Троице-Сергиевой лавре (1635-1638). Фото автора.

⁷ И.А. Кочетков, О.В. Лелекова, С.С. Подъяпольский, *Кирилло-Белозерский и Ферапонтов монастыри. Архитектурные памятники*. Москва 1994, 62-63.

⁸ М.И. Мильчик, *Каменная архитектура Севера в эпоху Древней Руси*. Москва 2008, 7.

Сл. 7 Болничка црква Светог Јевтимија у Кирило-Белозерском манастиру (1646.). *Фото аутора.*

Сл. 7 Больничная церковь св. Евфимия в Кирилло-Белозерском монастыре (1646). *Фото автора.*

ри 1635-1638. године близу болничких одељења изграђена је мала црква св. Зосиме и Саватија Соловетски (*сл. 6*). То је висок једноапсидни храм квадратне основе, крунисан витким шатором постављеним на осмоугаонику, чија је свака страна употпуњена са по два кокошника. Дуж ребара шатора налазе се траке пресјечене хоризонталним шипкама, а ивице су обилно украшене поплочаним декором. Међутим, високи шатор храма је само декоративан: не отвара се у ентеријер храма. Мали унутрашњи простор цркве прекривен је сводом у нивоу пета закомара у облику кокошника. Изградња болничке цркве у Тројице-Сергијевом манастиру послужила је као узор за изградњу сличних објеката

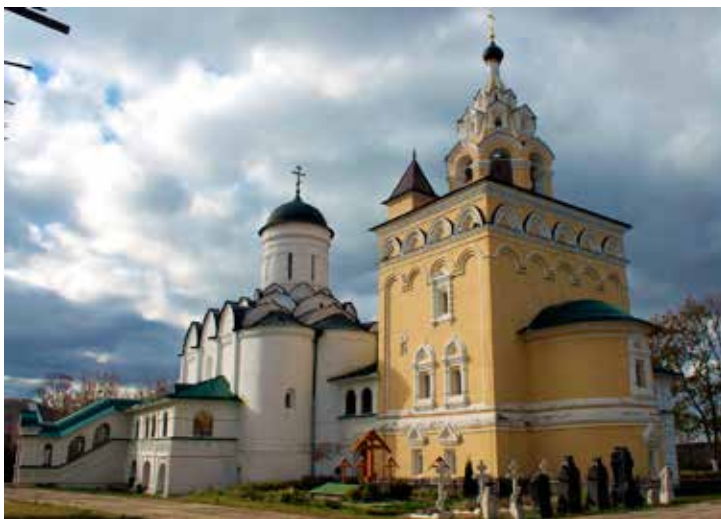
у многим руским манастирима. Прва реплика овог храма постала је болничка црква Светог Јевтимија у Кирило-Белозерском манастиру (1646.) (*сл. 7*). Типолошка сличност ове две цркве изражена је у сличној композицији две одаје једнаког волумена, одвојене припратом, која повезана са црквом. Међутим, ближа веза између две болничке цркве тиче се њихових крунских делова. Јевтимијева црква се одликује знатно здепастијим пропорцијама шатора, а њен осмоугао је толико низак да се не види на спољашњости зграде. Међутим, декорација шатора је очигледан покушај понављања облика Зосимо-Саватјевског храма. Идентични упарени кокошници постављени су на основу шатора, а идентични кокошници, као да су насликани на нагнутим ивицама шатора, крунишу његове ивице. Шарене опеке, постављене на угловима између слемена на равнима ивица шатора Јевтимијеве цркве, подсећа на много сложенију декорацију ивица шатора Зосимо-Саватјевске цркве. Свесна жеља за стварањем препознатљивог облика према познатом моделу сведочи о одлучујућем утицају улоге наручиоца, оријентисане на узор Тројице-Сергијевог манастира⁹.

Други тип шаторске цркве представљају „цркве испод звона“. Позната је таква црква Преображења Господњег манастира Благовештења Богородице у Киржачу (до 1656. године) (*сл. 8*), која је била породична

⁹ С.С. Подъяпольский, *Каменное зодчество Кирилло-Белозерского монастыря в его отношении к строительству Троице-Сергиева монастыря*, Древнерусское искусство: Художественные памятники Русского Севера. Москва 1989, 317-318.

Сл. 8 Црква
Преображења
Господњег манасти-
ра Благовештења у
Киржачу (до 1656.).
Фото аутора.

Сл. 8 Церковь
Преображения Господня
Благовещенского мо-
настыря в Киржаче (до
1656). *Фото автора.*

гробница. Црква Преображења је једноставан четвороугаоник на подруму, који је уместо традиционалних купола употпуњен звоником са шаторским кровом. Врх четвороугаоника је био раван, покривен плочама и ограђен белом каменом покривеном галеријом. Са запада и севера црква је окружена отвореном галеријом-шеталиштем на сводовима подрума, која комуницира са галеријом Благовештенског католикона. Овај начин повезивања цркава једним пролазом ретка је у старој руској архитектури. На другом спрату налазила се црква у част Изношења Часних Древећа Крста Господњег¹⁰.

На прелазу из XVII у XVIII век „цркве испод звона“ су постале веома популарне у Русије, али црква Илије Пророка у Тејкову код града Иванова (1694-1699) је међу њима потпуно јединствена, јер није грађена у бујном и модерном стилу „барок Нарешкина“, већ у традиционалним, племенитим и префињеним облицима руске орнаментике. Ниво њеног звона је покривено шатором: то је шаторски звоник постављен на четвороугаоник квадратног облика, окружен ниском апсидом и трпезаријом – и нема друге такве композиције. Црква у Киржачу, поред шатора, слична је Иљинске по томе што је њен наос такође четвороугаоник. Међутим, ту нема мање разлика (а можда и више: одсуство трпезарије, подрума са галеријом, галерија око шатора). Декорација фасада Иљинске цркве је успешна како у погледу квалитета извођења појединачних детаља, тако и у погледу укупне шеме, заснована је на контрастној комбинацији малих површина богатих декором и великих равни глатких зидова. Декор од опеке допуњен је полихромним плочицама. Црква је била „организујућа вертикала“ прелепе архитектонске целине која је красила главни сеоски трг¹¹.

¹⁰ А.В. Яганов, *К вопросу о датировке собора Благовещенского Киржачского монастыря*, Древнерусское искусство: Русское искусство позднего Средневековья: XVI век. Санкт-Петербург 2003, 130-145.

¹¹ Малоизвестный шедевр Ивановской области: Ильянский храм, где можно

Сл. 9 „Црква испод звона“ у част Три Јерарха манастира Светог Антонија Сијског (1639–1661.). *Фото аутора.*

Сл. 9 „Церковь под звоном“ в честь Трёх Святителей Антониево-Сийского монастыря (1639–1661). *Фото автора.*

Позната је и шаторска „црква испод звона“ у част Три Јерарха манастира Светог Антонија Сијског (1639–1661) (сл. 9). Црква је сложена двоспратна грађевина, прва два нивоа била су четвороугаоник окружен двоспратном галеријом. Изнад је ниво звона, а централни отвори на свакој фасади били су виши од бочних, што је водило до осмоугаоног крова нивоа. Такав изглед се највероватније може објаснити покушајем да је у опеци репродукује облици вишеспратних дрвених цркава, као што је то био случај са звонницама са шаторским крововима типа осмоугаоник на четвороугаонику¹².

У целини, за цркве изнад манастирских порта, завршна обрада у облику шатора постала је традиционална, пример за то је црква Свете Тројице Савино-Сторожевског манастира (почетке 1650-их) (сл. 10), која заједно са „Црвеном кулом“ и унутрашњим двориштем чини својеврсне про-

пилеје манастира. Зидани једноапсидни храм на врху је завршен украсним шатором. Висок подрум цркве типичан је за руску архитектуру тог времена, а овде је, због карактеристика терена, једноставно било неопходно. Посебно је интересантан распоред и архитектонско-уметничка обрада подрума, где се налази главно степениште које води до главног манастирског трга. Начин визуелног откривања католиконе преко његово поступно схватање, док се пење степеницама, нема аналогија у старој руској архитектури. Још једна црква изнад порте (Казанске иконе Богородице) подигнута је у манастиру Свете Тројице у Мурому (сл. 11), на истом темељу као и вишеспратни звоник (1648-1652.)¹³.

Понекад изнад манастирских порта градило се двошаторских цркава као што изнад порте Ферапонтовог манастира: црква са престолима Богојављења и Ферапонта Белозерског (1649). Јединствена и живописна композиција ове мале грађевине, овечане са два витка шатора, са ризни-

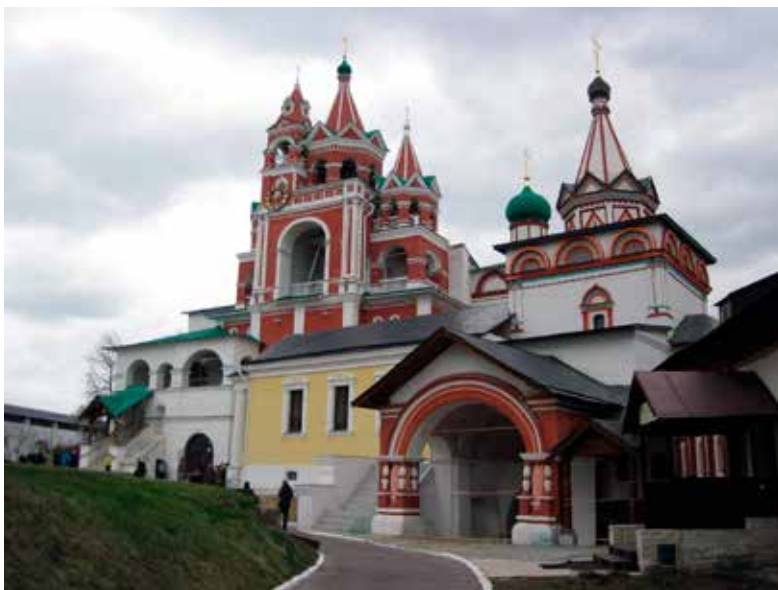
услышать редкий «звон под шатром» <https://kulturologia.ru/blogs/161019/44427/>

¹² М.И. Мильчик, *Каменная архитектура Севера в эпоху Древней Руси*, Москва 2008, 9.

¹³ П.Н. Максимов, О.И. Брайцева, *Архитектура второй четверти – конца XVII в., Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV – первая половина XIX вв. Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Под ред. Н.Я. Колли. Москва 1968, 133.*

Сл. 10 Црква Свете
Тројице Савино-
Сторожевског ма-
настира (почетак
1650-их). *Фото*
аутора.

Сл. 10 Церковь
Святой Троицы
Савино-
Сторожевского
монастыря (начало
1650-х гг.). *Фото*
автора.

Сл. 11 Црква
Казанске иконе
Богородице изнад
порте у манастиру
Свете Тројице у
Мурому (1648-
1652.). *Фото*
аутора.

Сл. 11 Надвратная
церковь Казанской
иконы Богородицы
Свято-Троицкого
монастыря в
Муроме (1648-
1652). *Фото*
автора.

цом која јој се приклања са јужне стране, чини главну фасаду манастира. Црква је фланкирана са два симетрична двоспратна проширења. Једна од њих, северна, подигнута је касније на месту некадашњих камених ћелија, чији је део зидова био укључен у њен доњи спрат. Други наставак, древни у својој сржи, такође је у великој мери преуређен, а зид са манастирске стране је потпуно нов. Сада постоји степениште које води до цркве, а раније су се људи пењали уз дрвени трем. Током година боравка патријарха Никона у манастиру, Богојављенска црква служила му је као кућна црква.

Сл. 12 Црква
Силаска Светог
Духа у Рјазању
(1642.). *Фото
аутора.*

Сл. 12 Церковь
Сошествия
Святого Духа в
Рязани (1642).
Фото автора.

До њега су водили дрвени пролази од певница које је направио патријарх Никон. Унутра су обе цркве, обједињене у једну зграду, веома јединствене. Иконостаси су постављени дуж дугачке осе зграде, остављајући слободан узак простор који мало личи на унутрашњост цркве. Камени осмоугаонике са шаторима који крунишу грађевину постављени су изнад њеног центра без икакве везе са системом сводова који покривају храм. Њихова тежина се преноси на зидове помоћу паметно постављених малених лукова¹⁴.

Поред типолошке разноврсности шаторских цркава, најизразитије декоративне особине имају управо цркве са два и три уско постављена шатора. У њима је дотадашња конструктивна улога шатора потпуно изгубљена: шатор је постао један од многих декоративних елемената, а храмови су изгубили везу са претходним типом центричног храма у облику стуба. Неке раније грађевине су и даље задржале исту изразитост храмова у облику стубова, али су истовремено садржале значајне иновације. Као што су куполе цркава све чешће почеле да се замењују слепим декоративним куполама, такође и шатори су постали декоративне надградње над слепим осмоугаоним тамбурима.

Најраниј храм са два шатора био је католикон Алексија Божијег човека у московском Алексејевском манастиру (1631–1634). Цар Михаил Фјодорович је имао наследника Алексија, названог у част преподобног Алексија, човека Божијег, па су за изградњу овог храма издвојена значајна средства. Мајстори Антипа Константинов и Трефил Шарутин подигли су у манастиру цркву са два шатора, чији је један главни олтар освешћен у име Преображења Господњег са два параклисима – Тихвинске иконе Богородице и у част Зачећа Пресвете Богородице, а други главни олтар носи име Алексија Божијег човека. Манастир је постао царска задужбина:

¹⁴ Кочетков И.А., Лелекова О.В., Подъяпольский С.С. *Кирилло-Белозерский и Ферапонтов монастыри. Архитектурные памятники*. Москва 1994, 62-63.

Сл. 13 Ваведенска црква Воротинског манастира близу Калуге («Спас на Угри») (после 1660.).
Фото аутора.

Сл. 13 Церковъ Введения Богородицы во храм Воротынского монастыря близ Калуги („Спас на Угре“) (после 1660). *Фото автора.*

чланови династије Романов су стално давали богате прилоге и редовно посећивали црквене службе, које су настављене након рођења сина цара Петра I, царевића Алексија Петровича, чији је анђеоло такође био Алексиј Божији човек. Католикон је имао значајан утицај на каснији развој вишешаторских цркава и одредио даљу популарност композиције упарених шатора, која је постала распрострањена 1640-их¹⁵. Године 1837-1838., у вези са изградњом Саборног храма Христа Спаситеља на месту манастира, он је премештен, а све његове зграде, укључујући и јединствену цркву са два шатора, су уништене. У Москви још је позната и неочувана двошаторска црква Светог Николе у Сапожку 1648. године, која се налазила насупрот Кутафје куле Кремља¹⁶.

Цркве са два шатора грађене су широм Русије: у Рјазању, црква Силаска Светог Духа (1642.) (сл. 12) је једина сачувана грађевина манастира Светог Духа. Католикон је саградио архитекта из Солигалича Василиј Харитонович Зубов. Витка силуета овог храма, беспрекорна подређеност волумена, хармоничне пропорције свих волумена и племенита суздржаност декора, поставили су цркву Силаска Светог Духа у ранг са најпознатијим црквама тог доба. Неимар је креативно прерадио импулсе развоја архитектуре свог времена, а да није слепо копирао ниједан од модела¹⁷. Ваведенска црква Воротинског манастира близу Калуге („Спас на Угри“)

¹⁵ Ю.В. Тарабарина, *Собор Алексеевского монастыря в Чертолье*. <https://archi.ru> («Российский архитектурный портал»). 2007.

¹⁶ П. Паламарчук, *Сорок сороков*. Т. 2, Москва 1994, 208-209.

¹⁷ Е. Михайловский, И. Ильенко, *Рязань, Касимов. Художественные памятники XII-XIX веков*. Москва 1969, 92-96. О. Азарова, *Церковь во имя Сошествия Святого Духа бывшего Духова монастыря в Рязани (Переяславле-Рязанском): историческое и архитектурное описание*. <https://sobory.ru/article/?object=00865>

Сл. 14 Успенска црква Благовештенског манастира у Нижњем Новгороду (1649-1652.). *Фото аутора.*

Сл. 14 Церковь Успения Богородицы Благовещенского монастыря в Нижнем Новгороде (1649-1652). *Фото автора.*

(сл. 13) са манастирском трпезаријом и тростепеним звоником је једноспратна, четвороугаона зграда. Мали правоугаони двосветан висок део храма, издужен у ширину, заузима његову источну половину, употпуњен је са два мала слепа шатора. Издужени западни део храма, као и манастирска трпезарија на спрату, су једностубни. Фасаде су украшене пиластрима, вијенцима, украсним кокошницима¹⁸. Успенска црква Благовештенског манастира у Нижњем Новгороду (1649-1652.) (сл. 14) је зграда у облику слова Г на високом (4,47 м) подруму. Зграда цркве је у ши-

рину издужена дуж осе север-југ због придружене једностубне трпезарије. На врху цркве налазе се два украсна шатора, чије су куполе првобитно биле покривене глазираним плочицама и крунисане позлаћеним кованим крстовима. Спољашња декорација цркве и звоника је слична, што указује да су грађене у исто време. У подруму су се налазиле оставе, пекара и кухиња, чији су димни канали пећи грејали горње просторије. Сличну функцију раније имале су и друге шаторске манастирске цркве XVI века¹⁹.

Цркве са три шатора представљају врхунац декоративности у руској архитектури XVII века, а посебно место међу њима заузима Успенска, такозвана «дивна», црква у Алексејевском манастиру у Угличу, из 1628. године (сл. 15). Његова три витка шатора поређана у низу постављена су над три капеле попречно црквене зграде. Ова композиција одиграла је важну улогу у формирању тежње ка повећању декоративности у руској архитектури XVII века. Хармонију у изгледу Успенске цркве ствара комбинација шиљастих шатора, од којих централни је већи. Међутим унутрашњост храма је прекривена сводовима, односно његови шатори су само следе декоративне надградње. Постоји претпоставка да је подигнута касније, 1638-1639, по узору на болничку цркву Св. Зосиме и Саватија Тројице-Сергијевог манастира, одмах по њеном завршетку, као њена упрошћена верзија, али са три шатора²⁰.

¹⁸ Сајт Спасо-Воротинског манастира: http://www.spasnaugre.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=3&catid=9&Itemid=101

¹⁹ А. Мельников, *Нижегородская старина*, Нижний Новгород 1992, 17-18.

²⁰ И.Л. Бусева-Давыдова, *Успенская („Дивная“) церковь Алексеевского мона-*

Најјачи пример декоративне улоге шатора у руској архитектури XVII века је црква Рођења Богородице у Путинкама у Москви (1649-1652.) (*сл. 16*). Храм је асиметричне композиције коју чине централна капела, бочна капела, звоник између њих и пространа трпезарија која повезује улазе у све делове храма. Централни наос је правоугаоног облика, издужен преко осовине храма. Храм је крунисан са три танка декоративна шатора поређана у низу на фасетираним осмоугаоним тамбурима. Звоник и трем цркве исто употпуњени су шаторима. Чак и светлосни тамбур изнад капеле није употпуњен куполом, већ малим шатором подигнутим на врху куполе. Мала величина шатора комбинована је са експресивношћу декоративних детаља. Јединство изгледа читавог комплекса ствара богата декорација, направљена од посебно обликованих цигла. Начин обраде шатора, уоквиривање прозорских отвора, ојачани сложени вијенци и кокошници настављају традицију успостављену у XVI веку. Међутим, у целини, декорација храма је живописна манифестација архитектонских образаца који су постали специфична карактеристика московске архитектуре више од три деценије²¹. Још једна црква са три шатора – Васкрсења Христовог у Гончарима (1649., није сачувана) је позната углавном по својим полихромним плочицама. Подигнута је у московском грнчарском насељу, где су живели мајстори керамике, који су свој храм украшавали богатим и композиционо дубоко замишљеним поплочаним декором. Глазиране плочице су постављане не само дуж фриза, већ и у тимпанонима кокошника и на шаторима. Релефи квадратних плочица садржали су сужејне композиције на тему одбране Тројице-Сергијеве лавре од Пољака. Плочице, ретког округлог облика, представљале су лик двоглавог орла – грба Руске државе. У суштини, црква је била споменик једног од главних догађаја рата 1611-1612.²²

Поред тога, током XVII века широм Русије је подигнуто пуно цркава са три шатора, али је мало њих преживело. Црква Богородице Одигитрије у манастиру Јована Крститеља у Вјазми (1650-те) (*сл. 17*) одликује се томе да је њен средњи осмоугаоник отворен према унутрашњости храма и има прозоре. Као и у цркви Рођења Богородице у Путинкама, њен четвороугаоник је правоугаоног облика издуженог преко осовине храма, а спољашњи свод цркве је украшен гомилом кокошника, на којима се уздижу три мала фасетирана тамбура са малим украсним шаторима. Нема сумње да је тако изванредан храм могао бити подигнут само по наређењу цара, конкретно цара Алексеја Михајловича, а највероватније, од стране престоничке дворске занатлије²³.

стыря в Угличе и ее место в истории русской архитектуры первой половины XVII в., Архитектурное наследство 45, Москва 2003, 50-56. История русской архитектуры. Под ред. С.В. Безсонова. Москва 1956, 180.

²¹ Памятники архитектуры Москвы. Земляной город. Москва 1989, 177.

²² Исто, 291.

²³ М.В. Вдовиченко, *Церковь Одигитрии в Вязьме и многошатровые памятники XVII в., Памятники русской архитектуры и монументального искусства XII-XX вв.* Москва 2010, 39-55.

Поред веома декоративне форме цркава московске орнаментике, шатори су наставили да се традиционално користе у бројним црквама Ростова Великог и Ярославља. Овде су волели да капеле поред великих петокуполних цркава допуњавају шаторима. Овај начин потиче из католикона Богојављенског Авраамијег манастира у Ростову Великом, где се још у XVI веку појавио завршетак једне капеле у облику шатора. У цркви Илије Пророка у Ярослављу (1647-1650.), уз југозападни угао цркве граничи витка шаторска капела, која уравнотежује шаторски звоник са друге стране. На источним угловима цркве Светог Јована Златоустог у Коровницима, у Ярослављу (1649-1654.) дозидане су две симетричне капеле са високим зашиљеним шаторима. Такође у Ярослављу пре 1678. године појавила се трошаторска црква Владимирске иконе Богородице на Божедомки. Поред тога, познато је да је у XVII веку подигнуте су цркве са три шатора: Похвале Богородице у Тули (крај 1640-их), католикон Уласка у Јерусалим манастира Јована Крститеља у Казању (почетак 1650-их) и црква Свете Тројице у Александровој пустињи (пре 1678.).

Средином XVII века развој шаторске архитектуре заустављен је декретима патријарха Никона, који је сматрао да је шатор неприхватљив за храм и преферирао традиционалне куполе. Шатори више нису коришћени за довршавање самих цркава, замењени су декоративним петокуполним куполама. Пре XIX века знало се да је само неколико цркава са шаторским крововима подигнуто после забране патријарха Никона. Шатори су сачувани црквеној архитектури као врхови звоника. Међутим, у исто време, сам Никон је изградио јединствену шаторску структуру у склопу Новог Јерусалимског манастира (1658-1666., шатор од цигле 1682-1684.) (сл. 18). Према плану патријарха Никона, у близини Москве је требало да се репродуктује комплекс Светих места Палестине. Манастирско грађење патријарха Никона одражавало је природу његове црквене политике: жељу да се ојачају канонски темељи Руске Цркве (што је међутим изазвало староверски раскол у Русији) и да се она дубље укључи у Васељенско Православље. Пре изградње Новог Јерусалимског манастира, патријарх Никон је створио још два велика манастира: Иверски Валдајски манастир (1653-1656.) и Крстни манастир на острву Киј у Белом мору (1656-1660.).

Средином XVII века сазрели су услови за стварање православног царства које би ујединило територију некадашње Византије и Русије под окриљем руског цара. Повратак значајног дела земаља Беле Русије у састав Русије као резултат успешних похода 1654-1656. и поновно уједињење са Малорусијом сматрани су предзнаком предстојећег тријумфа Православља. У таквом случају, Руска Црква би могла да претендује не само на равноправно већ и на водеће место међу васељенским Црквама, што је веома забринуло источне патријархе. Овој новој улози Руске цркве пратио је план великих размера за још једну изградњу „Јерусалима“, који је спровео патријарх, али је иницирао и подржао цар²⁴.

²⁴ А.Л. Баталов, Т.Н. Вятчанина, *Об идейном значении и интерпретации Иерусалимского образца в русской архитектуре XVI-XVII вв.*, Архитектурное наследство 36, Москва 1988, 36-42.

Ови процеси су довели до новог схватања традиционалног руског градитељства према узору, где се репродуковани модел увек тумачило симболично, док је патријарх Никон први створио копију јерусалимске светиње. У ту сврху коришћене су методе архитектонског пројектовања нове ере: тачни план Јерусалимске катедрале и други цртежи који је направио Италијан Бернардино Амицо. Целокупна топографија Јерусалима и његове околине била је репродуцирана на терен и преуређена: шума је посечена, а брдо, звано Сион, насуто и утврђено. Источно од њега налазило се брдо Елеон са Елеонском капелом, а северно брдо Тавор. На обали реке Истре, преименоване у Јордан, подигнут је патријархова испосница и мали женски манастир Витанија.

Католикон Васкрсења Новог Јерусалимског манастира (1658-1666., зидани шатор 1682-1684.) настао је по узору храма Гроба Господњег. Према првобитном пројекту, могао је да прими до 16 хиљада људи (за поређење, катедрала Христа Спаситеља у Москви је намењена за 10 хиљада људи). Шатор Новог Јерусалимског католикона, са пречником основе од 23 м и висином од 18 м, био је највеће техничко достигнуће свог времена. У центру ротонде је капела Светог Гроба (кувуклија) – правоугаони шатор украшен плочицама (*сл. 19*). Поновила је капелу Јерусалимског храма, измењену после 1808. године. У католикону су била три олтара: горњи Калварија; испод ње су капеле Јована Крститеља и Успења Богородице. Главни део комплекса била је огромна ротонда, уз ње и главни храм са четири стуба са великом куполом, 29 капела (а у почетку их је требало да буде 365 – према броју дана у години). На истоку се налази подземна црква Светих Константина и Јелене, а на југу седмоспратни звоник по узору на звоник Ивана Великог у Москви. Архитекте католикона су били московски мајстори Аверкиј Мокејев, Иван Белозер и други, а декорацију полихромним плочицама урадили су мајстори Петар Иванов Заборски и Игнатиј Максимов²⁵.

Међутим, у својој жељи да репродукује јерусалимски храм XII века, патријарх Никон је очигледно тежио да унапреди и превазиђе сакрални узор: поред повећања броја параклиса, повећана је висина и осветљеност неколиких простора, али је најпре од свега то се тиче помпезне декорације.

Сл. 15 Успенска „дивна“ црква у Алексеевском манастиру у Угличу (1628.).
Фото аутора.

Сл. 15 Церковь Успения Богородицы „дивная“ в Алексеевском монастыре в Угличе (1628). *Фото автора.*

²⁵ Г.М. Зеленская, *Образы Святой Земли в Новом Иерусалиме*, Искусство христианского мира IV, Москва 2000, 27-52.

Сл. 16 Црква Рођења Богородице у Путинкама, Москва (1649-1652.). *Фото аутора.*

Сл. 16 Церковь Рождества Богородицы в Путинках, Москва (1649-1652). *Фото автора.*

Сл. 17 Црква Богородице Одигитрије у манастиру Јована Крститеља у Вязми (1650-те). *Фото аутора.*

Сл. 17 Церковь Богородицы Одигитрии в монастыре Иоанна Крестителя в Вязьме (1650-е). *Фото автора.*

Католикон био је раскошно украшен у складу са високим достојанством Руске Патријаршије и укусама свог времена. Његову декорацију чиниле су разнобојне плочице, од којих су у унутрашњости грађени читави иконостаси, а споља – оквири, портали и вијенци.

Освећењу саборног храма 1658. године присуствовао је цар Алексеј Михајловић, који је, гледајући манастирске грађевине са Елеонске горе,

Сл. 18
Католикон Новог
Јерусалимског
манастира (1658-
1666., шатор од
цигле 1682-1684.).

Фото аутора.

Сл. 18
Воскресенский
собор Ново-
Иерусалимского
монастыря (1658-
1666, кирпичный
шатер 1682-1684).

Фото автора.

први пут назвао манастир Нови Јерусалим²⁶. Никонов прогон у манастир Ферапонтов прекинуо је рад у Новом Јерусалиму на 14 година. Манастир више није имао средстава за наставак изградње, која је настављена тек за време владавине цара Фјодора Алексејевича, Никоновог ученика: цар је доделио Новом Јерусалиму 20 манастира и нове земље. Године 1681. Никону, већ тешко болесном, дозвољено је да се врати у Васкрсењски Ново-Јерусалимски манастир, али на путу према њему је преминуо 17. августа код Јарославља. Сахрањен је у католикону Васкрсења Ново-Јерусалимског манастира, у капели Усековања главе Јована Крститеља.

Након урушавања шатора 1723. године, тек 1732-1738., према пројекту Ивана Мичурина, обновљена су два доња нивоа ротонде, оквири прозорских отвора, постоље и међуспратни вијенци у унутрашњости, парапет другог реда; обновљена је галерија ротонда, украшена плочицама. Шатор је коначно обновљен тек 1759. године и постојао је до 1941. године, када су католикон дигли у ваздух фашисти, а обновљена је тек 2019. године.

У српској средњовековној архитектури, почевши од првих манастира Немањина, за узор није узета црква Гроба Господњег у Јерусалиму, већ њен највиши прототип – „Небески Јерусалим“. Овај главни хришћански модел доживљаван је у саставу манастирских целина, који су носили симболичко значење духовне заштите манастира као сакралног простора, као идеалног Небеског Града са његовим зидинама и кулама. Изнад манастирских порта увек су се подизале капеле у кулама или пирговима, претежно у облику стуба покривеног шаторским кровом. У српским манастирима Моравске школе јављају се значајнија утврђења, а моњументални улазни комплекс Раванице и Ресаве са две огромне куле изгледа као слика врата Небеског Јерусалима. И овде видимо слично схватање сакралне архитектуре

²⁶ Међутим, исте године патријарх Никон је уклоњен из Москве до краја 1666. године, односно је боравио у Новом Јерусалиму, надгледајући градњу католикона.

Сл. 19 Кувуклија
Светог гроба у
католикону Новог
Јерусалимског
манастира (1684.).
Фото аутора.

Сл. 19 Кувуклија
Святого Гроба в
Воскресенском
соборе Ново-
Иерусалимского
монастыря (1684).
Фото автора.

у Србији и Русији, као и приступ декоративном украшавању цркава глачаном полихромном керамиком, и ктиторска изградња царских и патријаршијских задужбина.

Ариадна Воронова

(Православный Свято-Тихоновский университет, Москва)

ЭВОЛЮЦИЯ ФОРМЫ ШАТРА В РУССКОЙ АРХИТЕКТУРЕ XVII ВЕКА И ИДЕЯ НЕБЕСНОГО ИЕРУСАЛИМА В РУССКОЙ И СЕРБСКОЙ АРХИТЕКТУРЕ

После трудного периода Смутного времени в России, в XVII веке прерванное строительство стало медленно возрождаться, продолжая развитие типологии храмов с шатровыми завершениями. Некоторые из них стремились следовать архитектурной композиции выдающихся московских образцов: собора Покрова на Рву и церкви Вознесения в Коломенском. Такие храмы (городские соборы и монастырские кафоликоны) возникали как в Москве и ее окрестностях, так и вдали от столицы: на Волге, на Русском Севере и по всей России. Как правило, ктиторами таких храмов выступали члены царской династии и их приближенные, знатные бояре и настоятели монастырей. Типология шатровых храмов разнообразна: церкви с одним шатром, шатровые приделы, больничные монастырские церкви, надвратные церкви над монастырскими входными воротами, церкви под колокольнями, церкви с двумя и тремя шатрами. Повышалась тенденция к усилению декоративности таких храмов различными средствами. Исключительным явлением стало строительство под Москвой патриархом Никоном реплики Храма Гроба Господня в Иерусалиме – величественного комплекса Ново-Иерусалимского монастыря с беспрецедентным по размеру шатровым завершением кафоликона. В церковной архитектуре России и Сербии чувствуется близкое понимание сакрального образца, ктиторское строительство царских и патриарших задужбин, подход к декоративному украшению стен храмов фигурным кирпичом и поливной полихромной керамикой.